

УДК 330.16 : 159.9.072.59

БУТИ БІДНИМ ЧИ ПОЧУВАТИСЯ НИМ: СПРОБА ВИЯВУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ

Васютинський В.О.

Постановка проблеми. Психологічним дослідженням бідності виразно бракує надійного інструментарію. Окрему проблему становить нерозв'язане питання про критерії оцінки бідності. Найбільш явно простежуються дві шкали. Перша – більш об'єктивна – це рівень доходу або прибутку на одного члена сім'ї, друга – більш суб'єктивна – результат порівняння респондентом себе з іншими людьми на предмет того, бідніший чи багатший він за них.

Результати теоретичного аналізу. Н. Сичова виділила п'ять груп методів вимірювання бідності: нормативні, статистичні, стратифікаційні, евристичні та економічні. Найбільш і насамперед психологічними є евристичні (суб'єктивні) методи, за допомогою яких вивчають громадську думку або думку окремого респондента. За основний критерій бідності Сичова визнає рівень доходів на одну особу, проте підкреслює значення відносної депривації як позбавлення здатності до повноцінного соціального життя [6].

Група польських дослідників описує суб'єктивну лінію бідності – рівень доходів, який респонденти визначають як ледь достатній [9, с. 65]. Натомість А. Бова говорить про брак чітких критеріїв меж бідності [1], а водночас намагається визначати рівень реальних доходів через запитання про загальний дохід сім'ї минулого місяця [2].

У численних соціологічних дослідженнях наводять критерії зарахування людей до груп із різним економічним статусом. Так, Н. Тихонова пропонує ознаки для пошуку респондентів, які можуть належати до нижчого класу (проста, некваліфікована фізична здатність до праці; освіта, не вища за середню спеціальну; низький рівень життя) або андеркласу (незадовільні житлові умови;

низький рівень шлюбності і високий рівень конфліктності в сім'ях; висока частка різноробочих; тривале безробіття) [7].

Постає також проблема критеріїв: про що треба запитувати респондентів?

Найбільш очевидним джерелом інформації виявляється самооцінка. Яскравий приклад становить дослідження В. Ішмуратовою змісту категорії «бідність». Спираючись на концепцію відносної депривації, згідно з якою бідність визначається не так економічними ресурсами, як якістю життя загалом, вона описала зміст «суб'єктивної бідності» на основі опитування думки самих людей. До основних критеріїв бідності, поряд із середньодушовим доходом, належить суб'єктивне зарахування себе до категорії бідних [3].

В. Хащенко дослідив психологічні детермінанти формування економічної ідентичності особи, яку він подає у вигляді точки на безперервній шкалі добробуту між полюсами бідності і багатства. Шкала має виражену суб'єктивну природу формування, позаяк ґрунтується на особистих уявленнях людини про багатство і бідність. Така біполярна оцінка служить способом установлення ступеня подібності індивіда до рис тих груп власників, уявлення про яких становлять його суб'єктивну модель добробуту людини. Порівняння себе з групами багатих і бідних людей дослідник розглядає як провідний механізм економічної ідентифікації особи. За методику дослідження правила програма стандартизованого опитування із спеціально розробленою сукупністю методичних прийомів шкалювання і рангування. Суб'єктивними детермінантами усвідомлення своєї належності до групи власників було ставлення до власності, до себе, до умов життя. В основу суб'єктивної шкали добробуту покладено оцінку категорій «багатий» і «бідний» за ознакою рівня доходу: респонденти визначали нижню межу багатства і верхню межу бідності в грошовому еквіваленті [8].

Велика традиція досліджень спирається на застосування особистісних питальників, за допомогою яких найчастіше фіксують показники задоволеності з життя, соціального самопочуття, психологічного комфорту, оптимізму,

соціальної активності, локусу контролю, егоїзму – альтруїзму, індивідуалізму – колективізму, емпатії.

Усі основні змінні К. Муздибаєв вивчав за допомогою спеціальних шкал і психологічних тестів. Для вивчення стратегій зараджування матеріальним труднощам було розроблено шкалу на 40 запитань, які відображають 14 основних стратегій. Використано також індикатори депривації і достатку, життєвих змін, загальну оцінку життя, шкали оптимізму, диспозиційної надії, локусу контролю, віри в справедливий світ, егоїзму, самоповаги [5].

На підставі проведеного аналізу зроблено висновки про значення суб'єктивних методів вимірювання бідності, що ґрунтуються на самооцінці та аналізі уявлень про себе і на всіляких порівняннях. З'ясовано, що найбільш ефективними психологічними методами вивчення бідності є: психосемантичні методи, контент-аналіз, інтерв'ю, кейс-стаді, масове опитування, експертна оцінка, особистісні питальники.

Методика та процедура дослідження. Із метою вироблення власного методичного інструментарію соціально-психологічного дослідження бідності було здійснено процедуру розробки питальника з визначення психологічного тяжіння до бідності – схильності дотримуватися бідності як стилю життя.

Відповідно до виявлених у результаті теоретичного аналізу психологічних характеристик культури і субкультури бідності здійснено добір 350 індикаторів із 17 методик. Показники і шкали цих методик віддзеркалюють особливості свідомості та поведінки осіб із різними орієнтаціями в економічній сфері. Як приклад таких особливостей можна навести результати дослідження І.О.Корокошка, який виділив: уявлення про себе як суб'єкта економічної діяльності (суб'єктивний економічний статус, задоволеність із рівня власного матеріального добробуту, уявлення про свої можливості в підвищенні прибутків, шляхи й способи їхнього збільшення); соціальні постави особи на різні форми економічної поведінки; уявлення про матеріальний добробут, багатство і бідність, ставлення до багатих і бідних людей; ставлення особи до грошей (ціннісний і когнітивний компоненти ставлення); психологічна

готовність до конкуренції з іншими людьми в економічній сфері [4]. Вибрані індикатори було частково відредаговано: запитання переформульовано у вигляді тверджень, окремі складно сформульовані вислови спрощено.

На основі перелічених індикаторів було скомпоновано 14 варіантів питальника – по 25 індикаторів у кожному. Питальник було доповнено запитаннями про суб'єктивну (рівень матеріальної забезпеченості порівняно з більшістю людей, які оточують) та об'єктивну (середній рівень місячного прибутку на одного члена сім'ї) оцінку власної бідності, а також про вік, стать, освіту респондентів.

Опитування проведено в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі та Луганську. Вибірку було структуровано за ознаками віку і статі. Протягом квітня-червня 2012 р. опитано 1815 респондентів за 12 варіантами, у жовтні 2012 р. – 281 респондента за двома варіантами, тобто всього – 2096 осіб. За кожним варіантом анкети було опитано від 131 до 169 осіб.

Розподіл відповідей за ознакою суб'єктивної бідності в семи випадках із 14 виявився близьким до стандартного нормального розподілу, а в другій половині – зсунутим у бік нижчих значень оцінки респондентами свого матеріального забезпечення.

За рівнем суб'єктивної бідності респондентів було поділено на дві групи: «бідних» (сюди увійшли ті, хто на запитання про рівень свого матеріального забезпечення порівняно з більшістю оточення оцінив його як набагато або трохи нижчий) і «небідних» (це ті, хто оцінив його як такий самий, трохи або набагато вищий). Загалом частка «бідних» у всій вибірці склала 32,2%, а по окремих варіантах їх було від 19,1 до 46,2%.

Подібну процедуру було виконано щодо показника об'єктивної бідності. Його визначали за шкалою середнього рівня прибутку на одного члена сім'ї: до 500 грн.; від 500 до 1000 грн.; від 1000 до 1500 грн.; від 1500 до 2000 грн.; від 2 до 3 тис. грн.; від 3 до 4 тис. грн.; понад 4 тис. грн. Тут у більшості випадків (дев'ять із 14) розподіл оцінок був близьким до стандартного нормального

розподілу, а в п'яти випадках – зсунутим у бік нижчих значень оцінки респондентами середнього рівня прибутку на одного члена сім'ї.

Групи об'єктивно «бідних» і «небідних» визначено таким чином. «Бідними» назвали тих, хто зазначив прибуток до 1500 грн. (вони склали 45% вибірки; по варіантах анкети їхня частка коливалася від 32,7 до 67,5%), «небідними» – понад 2 тис. грн. (36,7%), натомість респондентів, оцінки яких опинилися в проміжку від 1500 до 2000 грн. (18,3%), було вилучено з дальших обрахунків для посилення контрасту між двома групами.

Наступним кроком стало виявлення індикаторів, за якими проявилися значущі відмінності в показниках «бідних» і «небідних» респондентів – як за суб'єктивними, так і об'єктивними оцінками. Відмінності визначали за коефіцієнтами кореляції Пірсона, рангової кореляції Спірмена, χ^2 . До уваги брали ті випадки, коли статистично достатнього рівня значущості досягали хоч би два з трьох названих коефіцієнтів.

Загалом таких індикаторів виявилось 119 (із 350): за 50 зафіксовано значущі відмінності між групами суб'єктивно «бідних» і «небідних»; за 37 – між об'єктивно «бідними» і «небідними»; за 32 – відмінності проявилися в обох випадках – і за суб'єктивними, і за об'єктивними оцінками. Важливо, що жодна з методик, за якими виділилося найбільше індикаторів, не мала виразної переваги у вияві показників суб'єктивної або об'єктивної бідності, що є додатковим свідченням тісного зв'язку між цими двома сторонами бідності.

У межах ознак, що виділилися за кожною анкетною як такі, що розрізняють «бідних» і «небідних» респондентів, було проведено факторний аналіз із varimax-обертанням. Виділилося від двох до п'яти факторів із сукупною дисперсією понад 50%. Зміст факторів зосередився навколо таких характеристик, як ставлення до успіхів і невдач, цілеспрямованість, активність, упевненість, працьовитість, оцінка матеріального становища, незалежність, схильність конкурувати, креативність, практичність, відповідальність, сумлінність, щедрість.

На основі ознак, які диференціюють «бідних» і «небідних», було скомпоновано два варіанти питальника – за показниками суб'єктивної (82 ознаки) та об'єктивної (69 ознак) бідності. У листопаді 2012 р. опитано 180 мешканців Києва: 100 осіб – за питальником з ознаками суб'єктивної бідності, 80 – за питальником з ознаками об'єктивної бідності. Метою опитування було скорочення кількості ознак за допомогою факторного аналізу.

У результаті факторного аналізу показників першого питальника виділилися 10 факторів із загальною дисперсією 50,5%. Із переліку ознак за кожним фактором було відібрано ті, за якими в попередньому опитуванні зафіксовано найбільшу різницю між показниками «бідних» і «небідних». Кількість відібраних висловів була пропорційна вкладові фактору в загальну дисперсію, відтак за першим фактором вибрано п'ять висловів, за другим – три, за третім – два, за рештою – по одному, усього – 17 висловів.

На основі ознак другого питальника виділилися 10 факторів, що охоплюють 50,4% загальної дисперсії. За тим самим принципом, що був застосований до попереднього питальника, було відібрано 15 висловів: за першим фактором вибрано чотири, за другим і третім – по два, за рештою – по одному. У трьох випадках, коли збіглися вислови, вибрані в обох питальниках, відбирався наступний за значущістю.

Отримані результати та їхній аналіз. На основі проведеної процедури складено перелік із 32 висловів, що становитимуть основу остаточного варіанта питальника. Перелік набув такого вигляду (зміст перших 10 висловів означає суб'єктивне тяжіння до бідності, решти 22 – відображає протилежні тенденції):
Обычно я медлителен и недостаточно активен; Отсутствие денег является наиболее сильным потрясением для меня; Я почти все время беспокоюсь о своем финансовом положении; Я человек упорный и трудолюбивый, но не слишком преуспевающий; Когда я что-то покупаю, я всегда торгуюсь; Я часто говорю, что не могу себе чего-то купить, даже если это не так; Я часто чувствую себя беспомощным; Я веду тщательный учет расходовемых денег; Я предпочитаю работу, где нужно действовать быстро, но не требуется высокого

качества; Я стараюсь не планировать далеко вперед, потому что многое зависит от того, как сложатся обстоятельства; Я почти всегда достигаю поставленных целей; Я человек деятельный, энергичный, полный инициатив; Я отношусь к энергичным людям, которые всегда заняты; Больше всего я ценю успех; Я имею достаточно сил, чтобы рассчитывать на успех в жизни; Я стремлюсь во всем и всюду соблюдать порядок; Я умею упорно работать; Я горжусь своими финансовыми успехами; Я человек предприимчивый; Я во всем люблю соревнование и борьбу; Я имею достаточно сил, чтобы рассчитывать на успех в жизни; Я способен руководить большим коллективом; Иногда я использую деньги, чтобы влиять на людей; Обычно мне удается накопить нужную сумму денег; Мои друзья в материальном отношении – люди состоятельные; Я иногда покупаю вещи просто потому, что они модные; Когда я расположен к работе, я делаю ее лучше и квалифицированнее, чем другие; Иногда я чувствую превосходство над теми, у кого меньше денег; Если бы у меня было много денег, я жил бы, не стесняя себя ни в чем; Я способен за короткое время выполнить большой объем работы; Обычно я могу работать тщательно, не обращая внимания на шум, создаваемый другими; Мне приятно, когда я вызываю восхищение и всем нравлюсь.

Подальша робота над питальником міститиме такі кроки: розробка шкали оцінок висловів за розподілом відповідей на першому етапі опитування; створення україномовної форми питальника; валідація обох мовних форм на основі кореляції з іншими показниками суб'єктивної бідності; вироблення остаточного варіанта питальника.

Висновки. Питальник психологічного тяжіння до бідності, що його планується отримати в результаті здійснення запланованої процедури, правитиме за ефективний інструмент вияву особистісної схильності бути суб'єктом культури або субкультури бідності, плекати в собі відповідні психологічні нахили та проєкувати їх на оточення.

Література

1. Бова А. Динаміка уявлень населення України про суб'єктивно-нормальний дохід // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 4. – С. 138–144.
2. Бова А. Доходи і домагання: порівняльне дослідження у чотирьох європейських країнах // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 158–168.
3. Горшков М. К., Шереги Ф. Э. Богатые и бедные в России в начале 2000-х годов // <http://www.smolsoc.ru/images/referat/a2833.pdf>.
4. Ишмуратова В. Г. Содержание категории «бедность» в новейшей истории России // Проблемы современной экономики. – 2010. – № 4 (36) // <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3341>
5. Корокошко И. О. Особенности экономического сознания у лиц с разными жизненными ориентациями: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Саратов, 2011.
6. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации // <http://www.nir.ru/sj/sj/sj1-01muz.html>.
7. Сычева В. С. Бедность и ее измерение // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 2001. – № 14. – С. 176–188.
8. Тихонова Н. Е. Низший класс в социальной структуре российского общества // Социс. – 2011. – № 5. – С. 24–35.
9. Хащенко В. А. Экономическая идентичность личности: психологические детерминанты формирования // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 5. – С. 32–49.
10. Miś L., Nóżka M., Smagacz-Poziemska M. Nasze problemy. Bieda i bezrobocie we współczesnym społeczeństwie polskim. – Kraków: Universitas, 2011.

Показано значення суб'єктивних методів вимірювання бідності, що ґрунтуються на самооцінці, аналізі уявлень про себе та порівнянні себе з іншими. На основі опитування 2276 респондентів та в результаті кількоступеневої процедури вироблено перелік із 32 висловів, що ляжуть в основу остаточного варіанта питальника психологічного тяжіння до бідності як інструмента виявлення схильності дотримуватися бідності як стилю життя.

It was showed the value of subjective methods of measuring poverty. They were based on a self-appraisal, an analysis of the self-concepts, and a comparison of oneself with other. On the basis of questioning 2276 respondents and as a result of a several-step procedure, a list of 32 utterances was worked out. These utterances

would underlie a final variant of questionnaire of psychological tendency to poverty as an instrument of discovering an inclination to follow poverty as a style of life.